

Ю.Г.Пилявець, Р.І.Пилявець *

ВИПРАВНО-ТРУДОВІ ТАБОРИ ТА КОЛОНІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР В УМОВАХ ГОЛОДУ 1946–1947 рр.

Голод 1946–1947 рр. належить до числа досить детально досліджених подій в історії України. Водночас те, як ті обставини відбилися на виправно-трудовій системі, як вплинули на становище в'язнів, досі не розглядалося ані в українській, ані в російській історіографії. Представлена нижче стаття є першою спробою висвітлення цієї невідомої сторінки історії.

Ключові слова: ГУЛАГ, виправно-трудові табори та колонії, в'язні, голод 1946–1947 рр., Українська РСР.

Історія пенітенціарної системи СРСР і, зокрема, її український сегмент, належить до числа недостатньо вивчених і неповною мірою висвітлених вітчизняною історичною наукою проблем. Вона ще містить чимало «білих плям», проте українські дослідники не виявляють до неї належного наукового інтересу, а поодинокі праці, автори котрих почасти торкаються цих питань, здебільшого мають описовий і фрагментарний характер. З іншого боку, голод 1946–1947 рр. в УРСР досить активно вивчався вітчизняними науковцями впродовж останніх 20–25 років і досі продовжує привертати їх увагу, посідаючи помітне місце серед досліджуваних явищ української історії. Водночас багато аспектів, пов'язаних із голодом 1946–1947 рр. у республіці, ще не потрапили до поля зору фахівців. Одним із питань, яке не розглядалося ані в українській, ані в російській історіографії, є вплив голоду на виправно-трудова систему УРСР того періоду та на становище в'язнів таборів системи ГУЛАГ¹.

Отже, стаття є першою спробою висвітлення цієї маловідомої сторінки історії. Автори поставили перед собою завдання показати, як голод 1946–1947 рр. в УРСР відбився на радянській пенітенціарній системі, особливо на виправно-трудовах таборах і колоніях республіки; як він вплинув на становище та умови життя в'язнів, котрі тут утримувалися. При підготовці статті було опрацьовано й використано спеціалізовані матеріали з фондів українських і російських архівів. Значні масиви документів зберігаються в архівосховищах України. Це – довідки, доповідні записки про боротьбу зі злочинністю, «порушеннями соціалістичної законності», скарги та заяви громадян щодо окремих кримінальних справ, листування з правоохоронними органами, матеріали про

* Пилявець Юрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, начальник кафедри філософії та історії Псковського юридичного інституту Федеральної служби виконання покарань Російської Федерації

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна), e-mail: rost4@voliacable.com

¹ У цій статті поняття «ГУЛАГ» використовується у двох значеннях: вузькому – як центральний орган виправно-трудова системи СРСР, і у широкому – як узагальнююча назва місць позбавлення волі в період від початку 1930 – до кінця 1950-х рр.

перегляд справ засуджених за «контрреволюційні злочини», протоколи закритих зборів парторганізацій МВС, прокуратури, держбезпеки. Їх можна знайти переважно у фонді 1 (ЦК КПУ) Центрального державного архіву громадських об'єднань України, описи 82, 23, 24 (відділ адміністративних органів), а також у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, опис 7 (управління справами, група судово-прокурорських органів). Оскільки на території республіки утримувалися переважно особи, засуджені за дрібні побутові злочини на строк до 3 років (у виправно-трудових колоніях), а решта жителів УРСР, засуджених до більших термінів, перебували у виправно-трудових таборах, розташованих у віддалених і малонаселених областях СРСР, і з огляду на те, що республіканське МВС підпорядковувалося загальносоюзному відомству, основний масив архівних матеріалів, котрі стосуються функціонування установ системи ІУЛАГ, а також матеріали про засуджених жителів України відклалися в Державному архіві Російської Федерації (фонди 9413, 9414, 9401), а також у регіональних російських архівах (у місцях дислокації великих таборів).

По мірі звільнення території України від загарбників починав розкручуватися маховик репресій, під який потрапляли не лише винні у вчиненні реальних злочинів, а й ті, хто їх не здійснював. Кількість в'язнів зростала в геометричній прогресії. Так, якщо на 1 січня 1946 р. у виправно-трудових установах (ВТУ) УРСР утримувалося 53 745², то на 1 січня 1947 р. – уже 93 551³, а на 1 жовтня 1947 р. їх кількість зросла до 142 319 осіб⁴. Загалом динаміку ув'язнених у 1946 р. характеризують такі показники: упродовж року надійшло 322 085 осіб, вибуло 290 850, у тому числі 155 585 осіб було етаповано за межі республіки⁵.

Станом на 1 жовтня 1947 р. ув'язнені розподілялися наступним чином: засуджених за побутові злочини налічувалося 122 339 осіб, за «контрреволюційні та інші особливо небезпечні злочини» – 19 980⁶. Привертає увагу той факт, що велику частину контингенту виправно-трудових установ становили дрібні розкрадачі, кількість яких зростала в міру розгортання голоду, котрий почався в Україні з другої половини 1946 р. Його поширення та посилення штовхало людей на скоєння злочинів, насамперед крадіжок, які в той час стають основним видом кримінально караних діянь у СРСР. 4 червня 1947 р. було ухвалено сумнозвісні укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна», «Про посилення охорони особистої власності громадян», які передбачали надмірно суворі заходи покарання. Це призвело до збільшення кількості ув'язнених. На тривалі терміни засуджувалися не лише

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.171.

³ Там само. – Арк.2.

⁴ Там само. – Арк.267.

⁵ Там само. – Арк.171.

⁶ Там само. – Арк.268.

закоренілі злочинці, котрі викрадали матеріальні цінності на десятки тисяч рублів, а й, скажімо, солдатські вдови, інваліди війни або неповнолітні, які вкрали буханець хліба, жмут колосків або кілька яблук із колгоспних полів та садів.

У повній мірі це стосувалося й УРСР. Тільки з 1 по 20 липня 1947 р. в республіці до кримінальної відповідальності було притягнуто 3226 осіб, з яких 1768 – за збір і зрізання колосків⁷. А до 10 серпня засудили вже 7119, з яких 6600 осіб – згідно з указом від 4 червня 1947 р. Суди не встигали розглядати справи про розкрадання хліба. До кінця першої декади серпня їх зібралось понад 12,5 тис.⁸ Як зазначалося в підготовленій Міністерством юстиції УРСР доповідній записці на ім'я Л.Кагановича, велику кількість крадіжок хліба здійснювали «гостро нужденні колгоспники»⁹.

Зростання числа ув'язнених спричинило збільшення кількості установ системи ГУЛАГ, які відновлювалися по війні ударними темпами. Так, якщо на 1 січня 1946 р. в УРСР налічувалося 49 підрозділів таборів і колоній, що включали 109 житлових і виробничих зон, а на 1 січня 1947 р. – 113 підрозділів із 339 зонами¹⁰, то на 1 жовтня 1947 р. вже було 130 підрозділів, у тому числі промислових – 10, сільськогосподарських – 15, контрагентських – 93, інвалідних – 12¹¹.

Основним видом ВТУ, що відкривалися в республіці, були виправно-трудова колонія (ВТК), котрі налічували, як правило, до 1000 ув'язнених, засуджених на строк до 3 років. В основному це були дрібні злочинці, «побутовики», «указники»¹². ВТК підпорядковувалися обласним управлінням виправно-трудова таборів і колоній (УВТТК), їх контингент використовувався переважно для вирішення місцевих господарських завдань. Єдиним великим табором в УРСР до початку 1947 р. був Донлаг, який проіснував, утім, дуже нетривалий час¹³.

Характеризуючи загальний стан виправно-трудова установ у республіці, можна стверджувати, що основними проблемами в їх функціонуванні були погане облаштування житлових і виробничих зон та незадовільний стан охоронних споруд – наслідок того, що підрозділи таборів і колоній відкривалися здебільшого поспіхом, у непристосованих приміщеннях. Крім цього, серйозні проблеми існували з кадровим забезпеченням місць ув'язнення, і в першу чергу з набором воєнізованої охорони, некомплект якої в 1946–1947 рр. сягав 25–30% (у цілому по СРСР цей показник становив близько 15%).

Серйозні вади у забезпеченні охорони сприяли зростанню числа втеч. У перші повоєнні роки виправно-трудова система УРСР за кількістю втеч

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.4358. – Арк.50.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.921. – Арк.13.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.4358. – Арк.51.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.161.

¹¹ Там само. – Арк.267.

¹² Особи, засуджені за побутові злочини та згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР (за прогули без поважних причин, за неодноразові спізнення на роботу на понад 20 хв., за самовільний вихід із підприємства оборонного значення, за розкрадання майна та ін.).

¹³ Донлаг було організовано наприкінці 1946 р. з метою відновлення вугільних шахт у Донбасі й рудників Криворіжжя. На 1 січня 1947 р. у ньому утримувалося понад 15 тис. в'язнів. Закритий 4 березня 1947 р.

належала до найбільш неблагополучних¹⁴. За 1946 р. із місць ув'язнення втекли 451 чол., із них 229 так і не вдалося затримати. Тривожним для керівництва фактом була 71 групова втеча, із них 6 – з обеззброєнням охорони¹⁵. Крім того, мали місце втечі, що супроводжувалися проломом воріт і парканів зон за допомогою захоплених автомобілів¹⁶.

Із метою наведення порядку в пенітенціарній системі у серпні 1946 р. в УРСР було направлено спеціальну комісію (52 особи) з числа співробітників центрального апарату МВС СРСР¹⁷, яка у ході роботи встановила, що близько 30% в'язнів, котрі утримувалися в місцях ув'язнення республіки, були особливо небезпечними злочинцями з числа засуджених за зраду Батьківщині, змови, терор, повстанство¹⁸, переважно члени підпільних антирадянських організацій. Саме ця категорія ув'язнених створювала найбільші проблеми для ВТУ УРСР. В основному з цього середовища виходили організатори й керівники актів масової непокори, саботажу, особливо зухвалих втеч. Чекісти добре розуміли причини подібної зухвалості – «шансів на те, що за успішної втечі вони впродовж буквально днів потраплять до “своїх”, у них багато»¹⁹. Закономірно, що саме серед цієї категорії втікачів, які зберегли свої підпільні зв'язки й мали досвід життя в нелегальних умовах, було найбільше нерозшуканих.

Становище, що склалося у виправно-трудовій системі республіки, викликало серйозну стурбованість не лише ґулаґівського, але й політичного керівництва країни. Концентрація у ВТУ УРСР «небезпечних злочинців» була здатна спричинити непередбачувані наслідки, відтак, незважаючи на підвищену зацікавленість радянських і партійних органів УРСР у підневільній робочій силі, було прийняте рішення етапувати з території України невеликими партіями у віддалені виправно-трудові табори СРСР усіх «повстанців і бандерівців»²⁰.

Необхідно відзначити, що переважну більшість «особливо небезпечних злочинців», яких вивозили з території республіки, становила найбільш фізично здорова, працездатна, висловлюючись ґулаґівською мовою – «повноцінна» частина в'язнів²¹, в основному із західних областей УРСР, майже не постраждалих від голоду. Вивезення цих арештантів укр. негативно відбилося на показниках економічної діяльності виправно-трудових колоній УРСР, про що йтиметься нижче.

¹⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9414. – Оп.1. – Д.2531. – Л.55.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.55.

¹⁶ ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.2530. – Л.39.

¹⁷ Там же. – Д.2531. – Л.55.

¹⁸ Там же. – Л.60.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. – Д.2530. – Л.39.

²¹ Відповідно до встановленої у системі ґУЛАґ класифікації працездатності, в'язні поділялися на категорії: до 1-ї належали фізично здорові, придатні до важких фізичних робіт; до 2-ї – в'язні, які мали незначні фізичні вади, наприклад понижену вгодованість, функціональні розлади неорганічного характеру, та були придатними до фізичної праці середньої тяжкості; до 3-ї – ув'язнені з явно вираженими фізичними вадами, хворобами, як-от декомпенсований порок серця, хронічні захворювання нирок, печінки та інших внутрішніх органів, однак такі, що не викликають глибоких розладів організму, придатні до виконання легких фізичних робіт; до 4-ї категорії відносили інвалідів із тяжкими фізичними вадами, котрі унеможлилювали їх трудове використання, ця категорія отримувала гарантований пайок.

Характеризуючи рівень продовольчого забезпечення в'язнів, можна відзначити, що впродовж усієї своєї історії ГУЛАГ був важливим елементом існуючої економічної моделі, яка базувалася на використанні примусової праці. Тож основним завданням гулагівської системи виконання покарань було не стільки вирішення завдань із виправлення та перевиховання, скільки реалізація масштабних «народногосподарських» планів. Відтак боротьба за максимально інтенсивну експлуатацію праці підневільних контингентів була першочерговим завданням і турботою табірної адміністрації.

Однією з головних проблем в організації примусової роботи виявилася її мотивація. І вирішення було знайдене у застосуванні універсального методу стимулювання «трудова активності», відомого ще з рабовласницьких суспільств – задоволення основних, життєво важливих, потреб підневільних працівників, перш за все в їжі, залежало від виконання ними встановлених норм. Ще на початку 1920-х рр. у СРСР, спочатку на Соловках, а потім і повсюдно, було запроваджено систему диференційованих пайків. Її «винахідником» став одеський злочинець контрабандист Н.Френкель. Відбуваючи покарання у Соловецькому таборі, він подав на ім'я Й.Сталіна проект, в якому детально, з економічними й технічними обґрунтуваннями, говорилося про «більш раціональне» використання величезних мас ув'язнених, систему стимулювання їхньої неоплачуваної праці. Цей проект було схвалено «у верхах», що дозволило Н.Френкелеві зробити запаморочливу кар'єру – він дослужився до посади начальника Головного управління таборів залізничного будівництва НКВС СРСР, заступника начальника ГУЛАГу й пішов на пенсію у званні генерал-лейтенанта інженерно-технічної служби²².

Суть «винаходу» полягала в тому, що харчування в'язнів ставилося у залежність від виконання ними норми виробітку: чим менший відсоток – тим менший пайок. Для цього встановлювалося п'ять видів продпайків: гарантований (основний) – за 75–99% норми; трудовий – за 100–124%, посилений – за 125–149%; «стахановський» – за 150% і більше. Ще один пайок – штрафний – призначався для тих, хто провинився, і тих, хто виконував менше 3/4 норми. Керівництво НКВС визнало цей метод досить ефективним для підвищення трудової активності спецконтингенту, і найголовніше, його реалізація не вимагала матеріальних витрат. Один із найбільш авторитетних літописців ГУЛАГу В.Шаламов у своїх спогадах писав: «Тільки на початку тридцятих років було вирішене це головне питання. Чим бити – палицею чи пайком, шкалою харчування у залежності від виробітку. І відразу з'ясувалося, що шкала харчування плюс заліки робочих днів і дострокові звільнення – стимул достатній»²³.

Згодом процентні співвідношення при диференціації пайкових норм змінювалися, але принцип залишався одним: ув'язнений працює погано – урізається пайок. Оскільки виробничі норми розраховувалися для фізично здорових, ситих, професійно підготовлених працівників, а значна частина в'язнів була неспроможна їх виконувати, то застосування таких «стимулів» породжувало

²² Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960 / Под ред. А.Н.Яковлева; сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – Москва, 2002. – С.853.

²³ Шаламов В.Т. Вишера: Антироман: Собрание сочинений в 4 т. – Т.4. – Москва, 1998. – С.259.

замкнуте коло: в'язень не виконував норму через недоїдання, за що його переводили на штрафний пайок, унаслідок чого він дедалі слабшав і тим більше не міг виконати встановлену норму. Дуже скоро він ставав або «доходягою», інвалідом, або вмирав. Як пише колишній в'язень М.Білетов, це – «відомий табірний ланцюжок»²⁴. Таким чином, у системі ГУЛАГ постійно був великий відсоток ослаблених, виснажених людей, «доходяг» і «напівдоходяг», для яких найменше врізання пайка означало смертний вирок. Численні архівні документи, спогади колишніх ув'язнених малюють картину страшного конвеєра, що перетворював здорових людей на дистрофіків та інвалідів. Крім виробничих, існували й інші види пайків: для таборів, тюрем, колоній, при перевезеннях із табору в табір, для жінок-годувальниць, для хворих, для тих, хто перебував у карцері, штрафному ізоляторі тощо. Так, у 1939 р. діяло 12 норм, у 1954 р. – 14.

Величина пайка періодично змінювалася – чи то в бік зростання, чи то в бік зменшення, залежно від змін у кримінально-виконавчій політиці держави та наявності продовольчих ресурсів. У деяких таборах в'язні навіть не знали, який пайок встановлено для тієї чи іншої групи, адже його розмір цілком залежав від адміністрації²⁵.

На початку 1946 р. в'язні виправно-трудових таборів і колоній УРСР за основною нормою отримували: хліба – 500, крупи й макаронів – 55, м'яса та м'ясопродуктів – 15, риби, рибопродуктів – 80, картоплі та овочів – 450 грамів на добу²⁶. Нижчими були норми харчування в'язнів, які перебували в штрафному ізоляторі. Їм видавали 300 г хліба, 20 г крупи і макаронів, 40 г риби та рибопродуктів, 350 г картоплі й овочів. Ще меншу пайку отримували в'язні, які перебували в карцері. На добу їм видавалося лише 300 г хліба й окріп, гаряча їжа – раз на три дні.

Необхідно відзначити, що встановлений пайок далеко не завжди відповідав реальному, одержуваному в'язнями. Від складу та кухні до тарілки ув'язненого був довгий шлях, на якому значна частина продовольства розкрадалася адміністрацією, вільнонайманими, обслугою з числа в'язнів. Тільки за офіційними даними, упродовж другого півріччя 1946 і першого півріччя 1947 рр. у ВТУ УРСР було розкрадено: хліба – 32 517, цукру – 2272, м'ясо- та рибопродуктів – 7822, жирів – 1878, круп – 3360, борошна, продовольчого зерна – 6204 кг²⁷. Але й те, що потрапило в котел, в'язням діставалося не в повному обсязі, оскільки, як писав В.Шаламов,

«непрацюючі злодії, наклавши свою лапу на кухарів, забирали звідти більшу частину жирів, цукру, чаю, м'яса, коли воно бувало (ось чому всі “прості люди” табору воліють рибу, ніж м'ясо: вагова норма тут одна, а м'ясо все одно вкрадуть). Крім злодіїв, кухареві треба годувати табірну обслугу, бригадирів, лікарів, а

²⁴ Див.: Білетов Н. С 32-го на Колыме // Доднесь тяготее. – Т.2. – Москва, 2004. – С.395.

²⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.5. – Оп.21. – Д.415. – Л.104.

²⁶ Див.: История сталинского Гулага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т.4: Население Гулага: численность и условия содержания / Отв. ред. А.Б.Безбородов, В.М.Хрусталёв; сост. И.В.Безбородова, В.М.Хрусталёв. – Москва, 2004. – С.367.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.276.

то й чергових наглядачів на вахті. [...] Вилучення з тюремного пайка робляться за рахунок численної армії рядових робітників. Ці роботи з “науково обґрунтованих норм харчування” отримують лише малу частину, бідну на жири та вітаміни»²⁸.

Із середини 1946 р. продовольче забезпечення в'язнів ГУЛАГ різко погіршилося. Це було викликано наступними причинами. По-перше, усі витрати, включаючи утримання охорони й решти табірних персоналу, забезпечувалися прибутками від господарської діяльності таборів і колоній. У 1946 р. пайкові ціни на продовольство було підвищено у середньому вдвічі²⁹, що призвело до збільшення витрат на утримання ВТУ понад 80%. Союзний бюджет компенсував лише частину видатків, що не покривалися³⁰, і як наслідок, відбулося різке погіршення фінансового становища виправно-трудова установ країни, виникли перебої з постачанням продовольства. Крім того, у 1946 р. у СРСР був неврожай, що призвело до значного зменшення продовольчих ресурсів. Це вкрай негативно відбилося на забезпеченні ВТУ, особливо в регіонах, які найбільше постраждали від посухи, оскільки продовольчі фонди значною мірою отоварювалися в районах розташування місць позбавлення волі.

Ураховуючи, що чинні продовольчі норми забезпечували лише мінімальні життєві потреби ув'язнених, навіть незначне їх зменшення призводило до незворотних наслідків для здоров'я. Почалася стрімка деградація «трудфонду», що ставило під загрозу виконання економічних завдань, покладених на ГУЛАГ. Ця перспектива вельми стурбувала керівництво МВС, було вжито заходів, спрямованих на поліпшення «фізичного профілю» контингенту ВТУ.

Відповідно до наказу МВС СРСР №0154 від 27 травня 1946 р. «з метою проведення систематичних заходів з оздоровлення утримуваних у виправно-трудова таборах і колоніях МВС фізично ослаблених ув'язнених»³¹ у кожній республіці, краї, області організовувалися спеціальні оздоровчі колонії (табірні пункти) зі встановленим лімітом наповнення. У цих підрозділах наказувалося «створити ув'язненим нормальні житлово-побутові умови утримання, [...], забезпечивши в'язням харчування за спеціальними нормами [...], належне медичне обслуговування»³². Особливу увагу керівництво оздоровчих підрозділів приділяло організації харчування, «як головного чинника у справі поліпшення фізичного стану ув'язнених»³³. Було встановлено такі норми: хліб – 800, крупа – 150, м'ясо – 35, риба – 85, жири – 15, цукор – 16, картопля й овочі – 1000 грамів на добу³⁴. Термін перебування в оздоровчих колоніях становив від 3 до 5 місяців.

Однак направленню в оздоровчі пункти підлягали не будь-які дистрофіки, а лише прибулі з в'язниць і пересильних пунктів, тобто ті, чиє здоров'я ще не

²⁸ Див.: Шаламов В. Колымские тетради. – Москва, 2005. – С.68.

²⁹ Підрах. за: Национальный архив Республики Комм. – Ф.2174. – Оп.1. – Д.82. – Л.105–107.

³⁰ Див.: История сталинского Гулага... – Т.3: Экономика Гулага / Отв. ред. и сост. О.В.Хлевнюк. – Москва, 2004. – С.234–235.

³¹ Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.536.

³² Там же.

³³ Там же. – С.532.

³⁴ Там же.

було підірване табірною працею. Безпосередньо з таборів і колоній, із санкції начальника установи та згоди оперуповноваженого, могли бути спрямовані лише ті ув'язнені, які регулярно виконували й перевиконували встановлену норму, відрізнялися хорошою поведінкою, але знизили свою працездатність на виробництві, та, найголовніше, «чий фізичний стан може бути відновлено»³⁵, тобто хворі, недуга яких не перейшла у важку стадію. Якщо з пелагрою³⁶, то тільки в її початковій формі, із поліавітамінозом, то невираженим різко, з аліментарною дистрофією лише 1-го або 2-го ступенів, але тільки з початковими проявами, які не потребують стаціонарного лікування³⁷. Відповідно, інваліди й тяжкохворі до цієї категорії не потрапляли, оскільки перспектив одужання не мали, а витратити вкрай мізерні ресурси на оздоровлення зайвих, некорисних для табірної економіки людей ГУЛАГівське керівництво не вважало за доцільне. При відборі в'язнів для направлення в оздоровчі підрозділи ані термін покарання, який вони відбували, ані вид скоєного злочину, ані характер провини значення не мали – вирішальним чинником була можливість подальшого працевикористання. Для УРСР ліміт оздоровчих підрозділів було визначено в 1,5 тис. осіб. Зрозуміло, що за таких норм ці колонії й пункти не могли серйозно поліпшити рівень фізичного стану в'язнів, але перспектива потрапити до цих підрозділів була додатковим стимулом «ударної праці».

Після відкриття оздоровчих підрозділів окремі начальники таборів і колоній, у порушення наказу МВС, із метою зменшення кількості непрацездатних³⁸ відправляли туди «вибракуваний», «безперспективний» контингент. Тож 13 липня 1946 р. вийшла вказівка начальника ГУЛАГ В.Наседкіна №9/107212³⁹ із вимогою відправляти на оздоровлення лише тих ув'язнених, які мали шанси на безумовне відновлення свого фізичного стану до 1-ї або хоча б 2-ї категорії праці.

Із метою запобігання можливості потрапляння невиліковних хворих до числа тих, хто направляється на одужання, було посилено порядок відбору, який доручався спеціальним медичним комісіям за обов'язкової участі начальників санітарної частини табірних підрозділів. Остаточний відбір та затвердження осіб, які підлягають оздоровленню, проводився особисто начальниками санітарного відділу виправно-трудового табору, УВТТК, відділів виправно-трудових колоній або, у виняткових випадках, їхніми заступниками. Решту ув'язнених пропонувалося оздоровлювати, «вишукуючи внутрішні резерви» за рахунок децентралізованих закупівель, тобто фактично коштом самих ув'язнених, а також отримання передач і посилок, отже – знову за рахунок в'язнів.

Зменшення продовольчих ресурсів керівництво системи ГУЛАГ спробувало компенсувати посиленням контролю за їх розподілом. 17 липня 1946 р. МВС

³⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.532.

³⁶ Пелагра – тяжке захворювання, що розвивається внаслідок порушення білкового обміну та недостатності вітамінів групи В, нікотинової й фолієвої кислот.

³⁷ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.541.

³⁸ Це було пов'язано не стільки з гуманізмом табірної адміністрації, скільки з тим, що виробничий план розраховувався, виходячи з загальної кількості в'язнів.

³⁹ Див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.531–532.

СРСР видало директиву №183 «Про поліпшення харчування ув'язнених», в якій начальникам ВТУ пропонувалося виділити інспекторів із числа співробітників для контролю за роботою харчоблоків, організувати приготування їжі бригадами за типом артільних кухонь. Крім того, керівництву виправно-трудових установ було запропоновано організовувати збір дикорослої зелені, грибів, лов риби, більше уваги приділяти розгортанню підсобних господарств.

Погіршення ситуації з продовольчим забезпеченням спричинило збільшення відомчих документів МВС СРСР із вимогою до відповідних посадових осіб системи УВТТК поліпшити продовольче забезпечення в'язнів. Проте більшість їх мала переважно декларативний характер. Так, у січні 1947 р. вийшла директива №14 «Про результати виконання заходів щодо поліпшення організації харчування ув'язнених у таборах і колоніях МВС»⁴⁰, в якій керівникам середньої та низової ланки було запропоновано:

- для профілактики авітамінозу вжити заходів щодо збільшення виготовлення пекарських дріжджів, забезпечення ними кожного в'язня не менше, ніж 100 г на добу (утім, відповідними ресурсами цей захід не підкріплювався);

- із метою збільшення збору дикорослої зелені терміново організувати підготовку досвідчених інструкторів зі збору та навчання методам використання дикорослої зелені для приготування їжі;

- задля зменшення крадіжок харчових продуктів, що надходили в посилах і передачах, ширше впроваджувати досвід самостійного приготування їжі об'єднаними бригадами за типом артільних кухонь, що дозволило б підтримати тих членів бригади, які посилок не отримували.

І вже зовсім цинічними були вказівки про організацію та проведення в усіх підрозділах таборів і колоній конкурсів «на кращу постановку роботи кухонь та їдалень». Найбільш цінні результати, а також «пропозиції ув'язнених, записані до книг пропозицій», пропонувалося систематично повідомляти в ГУЛАГ МВС СРСР⁴¹. Ясна річ, такого роду директиви жодним чином не поліпшували стан із харчуванням в'язнів. У цілому гулагівське начальство, не володіючи необхідними продовольчими ресурсами, орієнтувало виправно-трудові табори й колонії на підвищення рівня продовольчого самозабезпечення.

Як зазначалося вище, одним зі шляхів поліпшення раціону в'язнів, на думку керівництва МВС, був збір дикорослої зелені. В УРСР упродовж 1947 р. ув'язнені зібрали близько 161 т їстівних «дарів природи»⁴². Однак уся ця зелень не могла повноцінно замінити білкову їжу. Міністр внутрішніх справ УРСР Т.Строкач у довідці, підготовленій для ЦК КП(б)У, повідомляв, що «впродовж 1947 р. відчувалися значні перебої з продовольчим забезпеченням контингенту жирами, м'ясом, овочами»⁴³. Взамін видавалися неповноцінні продукти, такі, як соєве борошно, тюлька⁴⁴.

Основний шлях виходу з катастрофічного становища, яке склалося, керівництво ГУЛАГ убачало в тому, щоб перекласти, бодай частково, турботи про

⁴⁰ Див.: Там же. – С.407–409.

⁴¹ Там же.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁴³ Там само. – Арк.273.

⁴⁴ Там само. – Арк.269.

продовольче та речове забезпечення ув'язнених на плечі їхніх сімей і родичів. За клопотанням МВС СРСР, 3 липня 1946 р. уряд видав розпорядження №8263 про безперешкодний прийом речових і продовольчих посилок та передач на адресу в'язнів. 11 липня 1946 р. вийшла директива МВС СРСР №180, яка націлювала керівництво таборів і колоній на розгортання роботи з отримання в'язнями речових, продовольчих посилок, передач. Із метою максимального збільшення їх надходження пропонувалося широко оповіщувати (на розводах і повірках) усіх ув'язнених щодо можливостей отримання ними відтепер без будь-яких обмежень посилок та передач від родичів, порекомендувавши сповістити про це своїх близьких. Про кількість посилок і передач адміністрація ВТТ і ВТК повинна була щомісяця доповідати керівництву ГУЛАГ.

У міру дальшого погіршення продовольчого забезпечення виправно-трудових установ керівництво системи виконання покарань великі надії поклало на допомогу близьких і рідних ув'язнених. 21 жовтня 1946 р. МВС СРСР видало директиву №247 «Про поліпшення роботи із залучення посилок і передач ув'язненим, які утримуються в таборах та колоніях», де вказувалося, що начальники табірних підрозділів і колоній «не враховують» тієї обставини, що посилки й передачі є «серйозним додатковим джерелом у справі забезпечення в'язнів речовим майном та харчуванням», і така робота – це справа «першорядної важливості», якою «повинні щоденно займатися особисто начальники ВТТ, УВТТК–ВВТК, табірних підрозділів і колоній»⁴⁵. Директива зобов'язувала адміністрацію виправно-трудових установ «повсякдень проводити роботу серед ув'язнених, щоб останні в листах до родичів зверталися з проханнями про надсилення посилок»⁴⁶. МВС поставило завдання перед адміністрацією ВТУ домогтися того, щоби в'язні колоній отримували не менше двох, а в таборах – не менше однієї посилки, передачі в місяць. Відповідальність за організацію цієї роботи покладалася безпосередньо на начальників таборів і колоній.

Оскільки в'язні далеко не завжди погоджувалися звертатися з проханнями до своїх і так напівголодних родичів про посилки з продуктами харчування, то цю функцію брала на себе адміністрація ВТУ, розсилаючи повідомлення про безперешкодний прийом посилок. Ця практика набула широкого поширення і в УРСР⁴⁷. Подібна робота дала певні результати. Упродовж 1946 р. у табори й колонії республіки надійшло 433 520 посилок та передач із продовольством і носильними речами загальною вагою 2 724 336 кг⁴⁸, а за дев'ять місяців 1947 р. – 3 240 000 кг⁴⁹. Рятуючи своїх рідних, батьки та матері, дружини й діти надсилали інколи останнє, урізуючи до краю свій і без того мізерний пайок. Цілком очевидно, що ці посилки та передачі рятували не одне життя, однак, незважаючи на значні цифри отриманого продовольства, його було явно недостатньо для істотного поліпшення харчування ув'язнених, а взяти більше було ніде – населення Української РСР голодувало. Крім залучення продовольчої допомоги з боку рідних і близьких арештантів, для поліпшення їхнього харчування в УРСР

⁴⁵ Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.540.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁴⁸ Там само. – Арк.180.

⁴⁹ Там само. – Арк.274.

активно залучалися грошові ресурси в'язнів. Так, за дев'ять місяців 1947 р. на купівлю продуктів харчування було витрачено понад 2600 тис. руб. особистих коштів ув'язнених⁵⁰. Реалізація цих заходів дозволила дещо знизити гостроту проблеми продовольчого постачання, проте повністю вирішити її не могла.

У 1947 р. становище з продовольчим забезпеченням утримуваних у місцях ув'язнення продовжувало погіршуватися. Намагаючись виправити вкрай важку ситуацію, яке ще більше загострилося наприкінці 1946 – на початку 1947 рр., МВС СРСР 27 січня 1947 р. видало розпорядження №41, яким із 1 лютого того ж року було запроваджено гарантовану норму (600 г) видачі хліба⁵¹. Однак найчастіше видавати було нічого. За офіційними даними, у 1947 р. поставки у ВТУ країни різних видів продовольства становили від 40% до 70% запланованих лімітів⁵². Повною мірою це стосувалося й УРСР, де продовольчі фонди виправно-трудових установ у 1947 р. було забезпечено у середньому на 60%. Так, у республіці тільки у третьому кварталі постачальники не змогли отоварити фонд на 150 т олії⁵³. На той самий період фонди на продовольство було виділено з розрахунку 119 тис. за фактичної чисельності в'язнів 136 тис. осіб⁵⁴.

Серйозні проблеми існували з отоварюванням фондів на рибу. А як писав, характеризуючи раціон ув'язнених, В.Шаламов: «Саме оселедцем живе Колима в'язнів. Це її білковий фонд. Надія. Адже для доходу немає надій добратися до м'яса, масла, молока чи якої-небудь кети або горбуші»⁵⁵. Мав місце серйозний дефіцит картоплі та інших овочів, загальна потреба яких до врожаю 1948 р. складала 52 000 т, з яких 15 000 т покривалася за рахунок власних ресурсів ВТУ УРСР. Таким чином, дефіцит овочів становив 37 000 т, однак наряди було отримано лише на 16 000 т, у видачі ж решти овочів відмовлено⁵⁶. У лютому 1948 р. у доповіді на ім'я Й.Сталіна міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов визнавав, що норми харчування «на цей час становлять 2125 калорій, за мінімально необхідних 3000 для зайнятих на фізичних роботах»⁵⁷.

Ув'язнені голодували й наслідком цього було зростання захворюваності та смертності серед них. До 1 жовтня 1947 р., у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року, чисельність здорового контингенту у ВТК республіки знизилася на 12,6% – із 38,9% до 26,3%⁵⁸. Т.Строкач у вже згадуваній довідці для ЦК КП(б)У прямо вказував, що на зниження фізичного профілю впливає нестача продовольчого постачання.

Постійне недоїдання та голодування доводили людей до жалюгідного стану, змушуючи ув'язнених вгамовувати його різноманітними способами. В їжу йшло все, скільки-небудь придатне до вживання, «люди порпалися

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.594.

⁵² Там же. – С.49.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁵⁴ Там само. – Арк.273.

⁵⁵ Див.: Шаламов В.Т. Воспоминания. – Москва, 2003. – С.213.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.274.

⁵⁷ Див.: Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. – Москва, 1999. – С.38.

⁵⁸ Там же.

у смітниках, помийних ямах»⁵⁹. Слід відзначити, що від голоду найбільше страждали не професійні злочинці, для яких тюрма була «рідною домівкою», і вони завжди мали свій «зłodійський шматок», а насамперед дрібні розкрадачі, котрі вчинили злочин із безвиході.

Хронічне недоїдання призводило до розвитку аліментарної дистрофії, туберкульозу, цинги, поліавітамінозу, гемералопії (сліпота при слабкому освітленні), а в кінцевому підсумку – до інвалідності або смерті. Основним методом боротьби з цими хворобами був дешевий, але малоефективний – прийом настою хвої, який пропонувалося видавати в обов'язковому порядку, забезпечивши повсякденний контроль медперсоналу⁶⁰. Крім настою, основним профілактичним засобом була «бражка» (розведені у воді пекарські дріжджі), а також дріжджі, вирощені на очистках картоплі з соломкою⁶¹. По УРСР до кінця 1947 р. середня кількість в'язнів, які перебували на лікуванні, становила 9,4% від загальної чисельності. Основним захворюванням була дистрофія, кількість таких хворих сягала близько 34% до числа ув'язнених, що перебували в лікарнях⁶².

Зі зростанням захворюваності, в умовах недостатнього харчування навіть у лікарнях, підвищувалася смертність ув'язнених. У 1946 р. в УРСР її рівень досяг 0,24% від загальної чисельності. Це був один із найвищих показників у країні. Гіршими були справи тільки у Широківському ВТТ й ВВТК Молдавської РСР⁶³. Ситуація продовжувала погіршуватися. У першому кварталі 1947 р. рівень смертності становив 1061 особу, або 0,4% від облікового складу в'язнів, у другому кварталі – 1086, або 0,38%, у третьому – 2024, або 0,5%. Із загальної кількості випадків смертності 76,4% були викликані дистрофією, туберкульозом і хворобами серцево-судинної системи⁶⁴. Понад 71% померлих належали до 4-ї категорії, тобто фактично «доходяг», які залишилися без лікування й були кинуті напризволяще.

Загалом на 1 жовтня 1947 р. за фізичним станом гулагівський контингент УРСР характеризувався наступним чином: 1-ша та 2-га категорії – 26,3%, 3-тя – 47,6%, 4-та категорія – 26,1%⁶⁵, тобто майже 74% ув'язнених були серйозно хворими або інвалідами. По СРСР цей показник становив близько 70%⁶⁶. Таким чином, незважаючи на те, що в республіці не було виправно-трудових таборів з особливо суворим режимом (де концентрувалися засуджені на довготривалі терміни ув'язнення), фізичний стан утримуваних в УРСР в'язнів був гіршим, ніж у середньому по СРСР, здорових практично не залишилося. Цим пояснюється швидке зростання числа інвалідних таборів у республіці: до кінця 1946 р. – 1, на 1 квітня 1947 р. – 6, на 1 жовтня 1947 р. – уже 12. Однак цих таборів усе одно не вистачало, і МВС УРСР звернувся з клопотанням до керівництва ГУЛАГ про вивезення у другому півріччі 1946 р. 10–15 тис. ув'язнених

⁵⁹ Див.: Бергер Ф.Е. Как это было...// Жертвы войны и мира: Сборник / Сост. В.М.Гридан. – Одесса, 2000. – С.78.

⁶⁰ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.539.

⁶¹ Там же. – С.554.

⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.270.

⁶³ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.537.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.270–271.

⁶⁵ Там само. – Арк.268.

⁶⁶ История сталинского Гулага... – Т.4. – С.52.

3-ї й 4-ї груп працездатності⁶⁷, яких просто ніде було розміщувати. Виконувати це прохання ніхто не поспішав, мовляв, яка користь з інвалідів?! До початку 1947 р. на пересильних пунктах із наявних 15 тис. арештантів (при ліміті 9,7 тис. осіб) 8 тис. були непрацездатними, яких нікуди було везти.

У 1946–1947 рр. зростання чисельності в'язнів 3-ї й 4-ї категорій працездатності було характерним для всієї гулагівської системи. Утримувати, а тим більше лікувати, непрацюючих інвалідів і важкохворих із погляду керівництва СРСР було недозволеною розкішшю, а тому було ухвалене рішення про їх звільнення з виправно-трудових таборів і колоній⁶⁸. В УРСР за перші три квартали 1947 р. було відпущено на свободу 15 283 людини, і до кінця року планувалося звільнити ще 4345 осіб⁶⁹. Таким чином, дані по смертності в'язнів дещо зменшилися за рахунок того, що звільнені вмирали вже на волі.

Рівень смертності ув'язнених у 1946–1948 рр. у цілому по СРСР був найвищим за всі післявоєнні роки. За офіційними даними, за ці роки померло понад 148 тис. осіб, які відбували покарання⁷⁰, без урахування померлих у в'язницях. Коефіцієнт смертності на 1000 осіб у ВТУ в окреслені роки був значно вищим, аніж у середньому по країні, значна частина населення якої так само голодувала. Так, загалом по СРСР коефіцієнт смертності на 1000 осіб становив: у 1946 р. – 15,8; 1947 – 20,3. Натомість у ВТУ, відповідно, – 27,7 і 40⁷¹. При цьому слід ураховувати відсутність у виправно-трудових таборах і колоніях людей похилого віку та дітей.

Вивезення з території республіки «повноцінного» контингенту, швидка деградація тих, хто залишився, породила серйозний конфлікт між виправно-трудовими підрозділами й господарськими органами, які використовували працю в'язнів, оскільки ВТУ не могли забезпечити їх здоровою, працездатною робочою силою. Так, начальник політвідділу ВТТК МВС УРСР Опаленко в доповідній записці у ЦК КП(б)У повідомляв, що підприємства перестали забезпечувати табори й колонії автотранспортом, паливом, відмовляють у проведенні будівельно-ремонтних робіт з їх благоустрою, більше того, наполягають на закритті підрозділів і звільненні займаних ними приміщень, що належать госпорганам. В особливо важкому становищі опинився Донлаг, оскільки для роботи у шахтах були потрібні найбільш здорові в'язні. Надії на поліпшення стану трудових ресурсів за рахунок нових засуджених не виправдовувалися, оскільки спецконтингент, який надходив зі слідчих в'язниць у табори і колонії, був виснажений та відповідав лише 3-й і 4-й категоріям⁷². За дев'ять місяців 1947 р. із в'язниць було прийнято 48 тис. осіб «неповноцінного» контингенту⁷³.

⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.104.

⁶⁸ Інваліди, хворі на невиліковні недуги, а також жінки з дітьми, за винятком осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини», звільнялися з місць позбавлення волі відповідно до наказу МВС, МДБ, Мін'юсту і генпрокурора СРСР від 16 вересня 1946 р., указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 серпня 1947 р. (див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.37–38).

⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.270.

⁷⁰ Див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.441–442.

⁷¹ Див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.54.

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4941. – Арк.102.

⁷³ Там само. – Арк.269.

Серйозне зниження фізичного стану в'язнів, що спостерігалось впродовж 1946–1947 рр. по всій території «архіпелагу ГУЛАГ», в умовах різкого погіршення якості трудових ресурсів поставило під загрозу виконання виробничих завдань. Це змусило гулагівське керівництво різних рівнів підсилити «турботу» про «робітничий фонд». Л.Разгон справедливо зазначав:

«Намагаючись отримати від ув'язнених велику “віддачу”, вони розуміли, що для цього треба їх годувати трохи краще. Щоб дійти до цієї істини не вимагалось ані особливого розуму, ані гуманістичних вивертів: більшість начальників були із селян і знали, як треба поводитися з худобою»⁷⁴.

На підставі наказу МВС СРСР №0281 від 6 травня 1948 р. було збільшено ліміти пайкового забезпечення. Так, за основною нормою в'язні почали отримувати 700 г хліба, 110 г крупи, 20 г м'яса, 60 г риби, 650 г картоплі й овочів (утім, за наявності ресурсів), 10 г пшеничного борошна⁷⁵. Це дещо знизило гостроту продовольчої проблеми, послабило лещата голоду. Однак багатьох «доходяг» це вже не врятувало...

Підсумовуючи, сформулюємо найбільш важливі висновки. Головний із них, і на якому, на нашу думку, слід акцентувати увагу, полягає в тому, що голод, котрий у 1946–1947 рр. охопив переважну частину території УРСР, суттєво позначився не лише на життєдіяльності сільських жителів, певною мірою містян, а й на функціонуванні гулагівської системи, і найбільше – на виправно-трудових таборах і колоніях, розташованих на території республіки.

З одного боку, голод 1946–1947 рр. виявився чинником, який штовхав багатьох голодуючих і нужденних жителів сіл і міст (переважно через безвихідь) на здійснення дрібних злочинів, зокрема крадіжок державного й особистого майна громадян. Як наслідок, упродовж означеного періоду кількість ув'язнених збільшилася вдвічі – утричі. Своєю чергою, зростання числа в'язнів спричинило збільшення кількості установ системи ГУЛАГ. Отже, голод став причиною різкого збільшення чисельності засуджених (переважно за незначні злочини) та кількості виправно-трудових установ для їх утримання. При цьому «особливо небезпечних злочинців», до яких зараховували «повстанців і бандерівців», із території республіки було переведено у ВТУ віддалених, переважно східних і північних, регіонів СРСР.

З іншого боку, голод в УРСР та російському Чорнозем'ї суттєво ускладнив становище й умови життя в'язнів цих установ. У другій половині 1946 р. продовольче забезпечення контингенту різко погіршилося переважно через підвищення пайкових цін на продовольство у середньому вдвічі, що призвело до збільшення витрат на утримання виправно-трудових установ на понад 80%. Відбулося різке погіршення фінансового становища ВТУ, виникли перебої з постачанням продовольства, особливо в районах, які найбільше постраждали

⁷⁴ Див.: Разгон Л.Э. Непридуманное: Повесть в рассказах. – Москва, 1989. – С.174.

⁷⁵ Див.: История сталинского Гулага... – Т.4. – С.429.

від посухи. Так, продовольчі фонди ВТУ на території УРСР в 1947 р. було забезпечено у середньому лише на 60%. Зважаючи на те, що чинні норми покривали лише мінімальні життєві потреби ув'язнених, навіть незначне їх зменшення призводило до незворотних наслідків для здоров'я. Крім того, чимала частина продовольства розкрадалася табірною адміністрацією, вільнонайманими, обслугою з числа ув'язнених.

Через відсутність належного харчування та хронічне недоїдання значно збільшилася захворюваність контингенту таборів і колоній. На жовтень 1947 р. 3/4 утримуваних у ВТУ УРСР в'язнів відповідали 3-й і 4-й категоріям працездатності, тобто були серйозно хворими або інвалідами. Це перевищувало загальногулагівський показник (70%) і свідчило про те, що фізичний стан утримуваних в УРСР засуджених був гіршим, ніж у середньому по СРСР.

Голод став причиною відчутного підвищення показника смертності у виправно-трудовах таборах і колоніях СРСР, яка вдвічі перевищувала загальну смертність населення по країні. Рівень смертності ув'язнених у 1946–1948 рр. у цілому по СРСР, та по УРСР зокрема, був найвищим за всі післявоєнні роки.

Реагуючи на важке становище, що склалася у системі ВТУ СРСР, керівництво ГУЛАГ було змушене вжити певних заходів щодо зменшення голоду серед в'язнів і поліпшення «фізичного профілю» контингенту: створювалися спеціальні оздоровчі колонії (табірні пункти), на місцях було посилено контроль за розподілом продовольчих ресурсів, розгорнуто підсобні господарства, організовано збір дикорослої зелені для покращення раціону харчування, упроваджувався досвід самостійного приготування їжі об'єднаними бригадами за типом артільних кухонь. У січні 1947 р. МВС СРСР запровадив ґарантовану норму (600 г) видачі хліба. Проте основний шлях виходу з катастрофічного становища, яке склалося, керівництво системи ГУЛАГ убачало у частковому перекладенні турботи про продовольче та речове забезпечення ув'язнених на плечі їхніх сімей і родичів. Це виявилось, зокрема, у тимчасовому дозволі безперешкодного прийому в'язнями продовольчих і речових посилок від родичів.

Усі ці заходи, хоча й були недостатньо ефективними та запізнілими, у цілому дещо послабили лещата голоду в таборах і колоніях. Але причини боротьби гулагівського керівництва з його наслідками полягали аж ніяк не в гуманності – до цього спонукала загроза невиконання таборами та колоніями запланованих виробничих завдань через серйозне погіршення фізичного стану в'язнів, що спостерігалось впродовж 1946–1947 рр. по всій території країни. Адже основним завданням радянської системи виконання покарань була реалізація масштабних економічних проектів та напружених «народногосподарських» планів.

Famine of 1946–1947 is one of the very detailed studies of events in the history of Ukraine. However, as the famine affected the existing at the time a forced labor system, how it affected the situation of the prisoners have not seen either in Ukrainian or in Russian historiography. This article is the first attempt to reveal this page of the history.

Keywords: GULAG, labor camps and colonies, prisoners, famine of 1946–1947, Ukrainian SSR.

